

'לא היה ולא עתיד להיות'

פתיחה - בן סורר ומורה
מיתת בית דין - חבלה
"דברי ריבות בשעריד" בלבד?
מיהו ר' יונתן?
פתרון הסוגיה
דרוש וקבל שכר
אורח ההלכה

פתיחה – בן סורר ומורה

הגמרא בפרק שמיני ממסכת סנהדרין עוסקת בפרטי דיניו של בן סורר ומורה. די בעלעול חטוף בסוגיות שם כדי לקבל את הרושם כי קיימת בהן מגמה ברורה להפך בזכותו של הנער, להקשות על הגדרתו כבן סורר ומורה ולהביא את הסיכוי לפסיקה כזו לאפסי. באחד משלבי השיא של הדיון אף קובעת הגמרא כלי¹ "בן סורר ומורה לא היה ולא עתיד להיות, ולמה נכתב - דרוש וקבל שכר". הגמרא מעמידה ברייתא זו כדעת ר' יהודה, שטוען כי על הורי הבן הסורר והמורה להיות שוים בקולם, מראם וקומתם, תנאי בלתי אפשרי בעליל המביא לכך שלעולם לא יקום בן סורר ומורה. כמו כן מעמידה הגמרא ברייתא זו כדעת ר' שמעון:

דתניא: אי"ר שמעון וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי אביו ואמו מוציאין אותו לסוקלו?² אלא לא היה ולא עתיד להיות.

בשלב זה מביאה הגמרא את אמירתו הנחרצת של ר' יונתן הטוען "אני ראיתיו וישבתי על קברו". זו אינה הבעת דיעה נוספת כי אם שלילה מוחלטת של האפשרות כי החולקים עליו צודקים. ולא עוד, אלא שגם בדוגמא נוספת שאינה מציאותית - עיר הנידחת, טוען ר' יונתן "אני ראיתיה וישבתי על תילה".

מהגמרא הנ"ל עלולת מספר שאלות לבירור:

1. סנהדרין ע"א ע"א.
2. ספר הזוהר (בלק דף רל"ז) קובע כי הורי הנער יחוסו עליו ולא יסגירוהו לבית הדין: "ותנינו, דבבייא שעתא דאמר קב"ה למשה (את פרשת בן סורר ומורה) אמר ליה משה: מאריה דעלמא, שביק דא. אית אבא דעביד כדן לבריה ז" גם המהרש"א מסכים עם קביעה זו.

א. "לא היה ולא עתיד להיות" עומד בסתירה ברורה ל"אני ראיתיו וישבתי על קברו".
לכאורה, אחד הצדדים טועה. האם אנו עוסקים במחלוקת דיעות או בויכוח לגבי עובדות
גרידא? ובכלל, מה פשר מלחמת ההצהרות ההחלטיות הללו?

ב. מה פירוש הביטוי "דרוש וקבל שכר"? מה לנו בחריפות של הבל להתפלפל בסוגיות
חסרות כל השלכה מעשית?

ג. מה הקשר שבין 'בן סורר ומורה' לבין 'עיר הנידחת', שבשניהם מתעקש ר' יונתן על
מציאותם? הדבר בולט יותר לנוכח המשך הגמרא, בו מובא מקרה נוסף ש"לא היה ולא
עתיד להיות" - בית המנוגע. בנושא זה מובאות ראיות לא ישירות לגבי מציאות חורבות
בית שכה, ושם כבר אין ר' יונתן מספר כי "ישב על חורבותיו":

תניא: אמר ר' אליעזר בר' צדוק מקום היה בתחום עזה והיו קוראים אותו חורבתא
סגירתא³. אמר ר' שמעון איש כפר עכו פעם אחת הלכתי לגליל וראיתי מקום
שמציינין אותו ואמרו אבנים מנוגעות פיננו לשם.

דומה כי בדיון זה מנסה הגמרא להעביר ללומדיה מסר שבין השורות, עליו ננסה לעמוד
באמצעות הקבלה לסוגיה אחרת ממסכת סנהדרין.

מיתת בית דין – חבלה

המשנה במסכת מכות אומרת⁴:

סנהדרין ההורגת אחד בשבוע⁵ נקראת **חובלנית**. רבי אלעזר בן עזריה אומר - אחד
לשבעים שנה. ורבי עקיבא אומר אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם. רשב"ג
אומר אף אלו מרבין שופכי דמים בישראל.

מתפקידה של הסנהדרין להוציא להורג את חייבי המיתות השונות. מדוע 'גוערת' המשנה
בסנהדרין המבצעת את שהוטל עליה? מלבד דעתו הקיצונית של ר' עקיבא, הזוכה
ל"נזיפה" מרשב"ג, דומה כי גם אליבא דקודמיו, בין אם לשבע שנים או לשבעים שנה,
מספרים אלה מעבירים מסר חד וברור: עונש המוות הינו מפלט אחרון. למעשה, בתדירות
נמוכה שכזו ניתן להגדירו כ'מחוץ לתחום'⁶.

הייתכן כי הדבר נובע ממצב רוחני גבוה של האומה המצדיק יחס סובלני לחוטאים? קשה
להגדיר "עצרת בוגדים"⁷ החוטאת ב"גנוב רצוח ונאוף והשבע לשקר והלוך אחרי אלוהים
אחרים"⁸ כראויה להדון לכף זכות. וכן מאמרו של אביי כי "לא חרבה ירושלים אלא מפני

3. רש"י: חורבה מצורעת.

4. מכות ז' ע"א.

5. הכונה לשבע שנים.

6. אף בימינו, במדינות בהן נוהג עונש מוות, תדירות השימוש בו גבוהה בהרבה, על אחת כמה וכמה בימי קדם.

7. ירמיה ט', א'.

8. שם ז', ט'.

שחיללו בה את השבת"⁹ אינו מאפשר הבנה אחרת מלבד הקביעה כי השימוש במיתות בית דין אינו פרופורציוני לכמות החוטאים הראויים להיענש בעונש זה.

אמור מעתה - דינם של - לדוגמא - מחללי שבת אפסר והוא מוות (ואיננו עוסקים בחשבונות דשמיא), אך עונשם אינו בהכרח כן. כלומר, קיימת במשנה הבחנה ברורה בין שני המושגים. דין הוא מושג ערטילאי הקובע כי על חייבי מיתות בית דין למות בגין מעשיהם. עונש הוא ביצועו הלכה למעשה של הדין. עקב הצורך בעדים, התראה ותנאים נוספים רבים הפכה הענישה לנדירה עד כדי כך שר' עקיבא טוען שהיה יכול אף להעבירה מן העולם¹⁰.

"דברי ריבות בשעריך"¹¹ בלבד?

בדברים הנ"ל אין משום חידוש. ברור לכל כי דיני נפשות אך טבעי שתנהג בהם קולא יתירה. אף על פי כן נראה כי קיימת מחלוקת שורשית בהבנת מטרת קולא זו. האם על בית הדין להזהר "פן נמית הזכאי או נפסיד ממונו"¹² בלבד או שאולי ישנו מסר חינוכי ערכי בסנהדרין שאיננה 'חובלנית' וממעטת להשתמש בכח הגרדום?

בשלב זה עלינו לעמוד על דרך נוספת להבחין בין 'עונש' ל'דין'. גם בחברה המודרנית מתחבטים רבות בשאלת היחס הרצוי לאדם הטוען כי ביצע פשע בידיעה ברורה כי ישלם עליו ביוקר, אך ה"מחיר" משתלם מבחינתו. אדם כזה אינו מכיר בחומרת מעשהו אלא יראתו היא מהעונש בלבד, וראוי לדייק - מהעונש. לעומתו אדם מוסרי יראה כי למעשה חמור הדין, ויסיק מכך כי המעשה שלילי מעיקרו, אף אם העונש הסופי שייגזר עליו לא יהיה בהתאם. כלומר - הדין הוא גמול, מעין מדד לחומרת המעשה, והעונש הוא מחירו.

לענין חלוקה זו עומדת ברקע המשנה ממכות שהובאה לעיל. לשיטת ר"ע לא ברשעים עסקינן כי אם בכאלו המבינים את חומרת המעשה, או לפחות ירתעו מהדין ולא מהעונש. הוצאות להורג, לשיטה זו, לא יביאו לרתיעה. האפשרות להוציא להורג והחינוך בצל איום זה הם שיביאו לרתיעה המיוחלת. אם האדם לא נרתע מאפשרות המיתה והחינוך הנלוו לה, הוא גם לא ירתע ממימושה. ניתן לומר כי ר"ע סובר שכח ההרתעה של בית הדין ישאר בעינו אף אם לא יוצא בו אדם להורג, בפועל, לעולם¹³.

רשב"ג מבטא עמדה הפוכה המתייחסת ישירות לאותם 'בעלי חשבונות' שצינו. לאדם הרואה בבית הדין מקום בו ישלם על מעשיו יש לומר כי מעשיו לא ישתלמו. גישה מעשית

9. שבת ק"ט ע"א.

10. הבחנה זו פותחת פתח להבנה אפשרית של עיקרון בעייתי אחר - "אין אדם משים עצמו רשע". לכאורה מה פשוט יותר מחיוב אדם ע"פ הודאת עצמו? בהנחה כי לפנינו רשע, מדוע שלא נרשיעהו? "ת"ל 'אשר ירשעון אלהים' - פרט למרשיע את עצמו". ייתכן שלהלכה כללי פסיקה משלה, שאינם קשורים בהכרח למידת ודאות או צדקת ההכרעה שתבוא.

11. דברים י"ז, ח'.

12. ספר החינוך מצוה תס"ג.

13. ראוי לדייק בלשון ר"ע: "אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם". לא שחלילה בוטל עונש המות או שנפרצו גדריו, אלא שתיעשה "קנוניה" בין הדיינים שלא לגזורו על איש ולהתמיד בלימוד זכות.

שכזו תעמיד במבחן המציאות גם את החשש לעוול אפשרי לנידונים. בעוד ר"ע רואה במידת הרחמים של בית הדין ערך בפני עצמו, חששו של רשב"ג הוא רק מפני טעות בדין. רשב"ג מפחית בחשיבות הסיכוי לטעות טראגית כזו. הוא קובע כי זילות הסנהדרין במקרה ויבוטל עונש המות, אפילו רק למעשה ותוך הסכמה שבשתיקה, גדולה מיתרון פייסנות שכזו ואין הצר שוה בנוק המלך. גם רש"י מפרש את דברי רשב"ג בצורה דומה:

מרבין שופכי דמים בישראל - אם היו עושים כן היו מרבין שופכי דמים שלא יראו מבית הדין.

ת"ק, לענ"ד, מהווה פשרה מסוימת בין הגישות השונות¹⁴, ואילו ראבי"ע - הגמרא בעצמה מתלבטת לגבי כוונת דבריו - האם יש בהם הבעת דעה (סנהדרין ההורגת "אחד לשבעים שנה" נקראת חובלנית) או עדות הסטורית ("אחד לשבעים שנה" היתה התדירות המקובלת באותה תקופה).

במילים אחרות: ר"ע רואה בבית הדין מכשיר חינוכי יותר מאשר אמצעי ענישה, ואילו רשב"ג רואה בו מוסד לעשיית הצדק והוצאתו לאור בכל מחיר.

ר"ע רואה בבית הדין מרכז מוסרי ערכי, ואילו רשב"ג, בגישה שאינה חפצה לייחס לבית הדין משמעויות חינוכיות שאינן אמורות בו במפורש, רואה בבית דין כפשוטו - בית עונש.

מיהו ר' יונתן?

לגבי מספר הדיינים בבית הדין, אומרת הגמרא¹⁵:

שלשה מנלן? דתנו רבנן: 'ונקרב בעל הבית אל האלהים' - הרי כאן אחד. 'עד האלהים יבא דבר שניהם' - הרי כאן שנים. 'אשר ירשיעון אלהים' - הרי כאן שלשה, דברי רבי יאשיהו. 'ר' יונתן אומר ראשון תחילה, ואין דורשין תחילות, אלא 'עד האלהים יבא דבר שניהם' - הרי כאן אחד. 'אשר ירשיעון אלהים' - הרי כאן שנים, ואין בית דין שקול, מוסיפין עליהן עוד אחר - הרי כאן שלשה.

מפרש רש"י:

דורשין תחילות - אין דורשין תחילות למנין, דלגופיה אתא, דליבעי מומחין, דאלהים לשון גדולה ורבנות.

ר' יונתן מייחס חשיבות גדולה למומחיות הדיינים. השיטתו, הדבר נלמד מפסוק מיוחד שתפקידו להדגיש חשיבות זו, ולא להדרש למנין או לכל ענין אחר. מהמשך הדברים ניתן ללמוד כי לא בכדי רואה ר' יונתן בדיינים מומחים נחיצות גבוהה שכזו. הדבר נובע מתפיסתו לגבי מהות בית הדין ותפקידו:

14. ואף הרמב"ם מכריע כמוהו, ראה להלן "אורח ההלכה".

15. סנהדרין ג' ע"ב.

נימא בדורשין תחילות קמיפלגי, דמר סבר דורשין תחילות ומר סבר אין דורשין תחילות. לא, דכולי עלמא אין דורשין תחילות. אמר לך ר' יאשיה אם כן נימא קרא ונקרב בעל הבית אל השופט, מאי 'אל האלהים!' ש"מ למנינא. ור' יונתן! **לשנא דעלמא נקט, כדאמרי אנשי מאן דאית ליה דינא ליקרב לגבי דיינא.**

ר' יונתן רואה בבית הדין בראש ובראשונה דבר "דעלמא" ואלמנטרי **לכשעצמו**. לא תמרור מוסרי לחברה אלא בורר בין הצדדים הניצים. השימוש בו נפוץ כתפוצת אמרת הבריות שכל בעל דין יקרב אל הדיין¹⁶, וזו אכן מטרתו - להוציא **לפועל** את דבר ה' בדין שלפנינו. תפקידו **הראשי** של בית הדין הוא **להשליט סדר בחברה** ובין החברה למקום ולשם כך דרושה מומחיות יתירה. לפיכך בא השימוש בפסוק הראשון כ"תחילה" ע"מ ללמוד ממנו את הדרגה הרוחנית בה צריכים להיות דיינים מומחים. ממש כרשב"ג שהובא לעיל, רואה ר' יונתן **בעונש** חלק בלתי נפרד מבית הדין.

עתה נוכל להבין את שעומד מאחורי מימרות נוספות של ר' יונתן המדגישות את חשיבות ההגעה **לדין צדק**, כדוגמת "כל דיין שדן דין אמת לאמיתו משרה שכינה בישראל"¹⁷, "כל דיין שנטול מזה ונותן לזה שלא כדין הקב"ה נוטל ממנו נפשו"¹⁸ ועוד.

ר' יונתן, שרגיש כ"כ לנושא, מביע דיעה גם לגבי חומר מיתת חנק ממיתת סייף¹⁹, לגבי חיוב מיתת נואף לבדו כשאין האשה ברת עונשין²⁰ וגם, כמובן, לגבי **בן סורר ומורה**.

פתרון הסוגיה

עתה ניתן, לענ"ד, לענות על השאלות שנשאלו בפתח הדברים :

"לא היה" אכן עומד בסתירה ברורה ל"אני ראיתיו וישבתי על קברו". זאת אם הדברים נלמדים כפשוטם. המחלוקת לענין תפקידו של בית הדין מלמדת אותנו שאין פני הדברים כך, והשלכה ממנה למהותו של דין "בן סורר ומורה" שופכת מעט אור על הנושא.

אמרנו לעיל כי לשיטת ר' עקיבא עונש המוות לא נועד, מלכתחילה, לביצוע בפועל אלא ניתן כאות אזהרה לדיינים ולנידונים. ניתן לאיים בשימוש בו, רצוי ללמוד מעצם קיומו את השקפת התורה לגביו, אך יש להשתדל שלא להשתמש בו לעולם. לעומתו סובר רשב"ג שלא לשם כך נכתב, כי אם לגזירתו על הראויים לכך. זאת בעיקר כדי ליצור בציבור רתיעה ממשית מבית הדין.

ר"ע הביע במשנה במכות דעה מרחיקת לכת - "אילו היינו בסנהדרין לא נהרג אדם **מעולם**". אפילו הגמרא שם מקשה כיצד ניתן הדבר לביצוע. הרמב"ן על אתר כותב²¹:

16. רש"י: הדיין הרגיל, ולא ההדיוט.

17. סנהדרין ז' ע"א.

18. שם.

19. ירושלמי סנהדרין פ"ז ה"ד.

20. סנהדרין ס"ו ע"ב.

21. ד"ה "ראיתם אי טריפה".

"איכא למימר הא דאמר ר"ע 'לא נהרג אדם מעולם' לאו דוקא, אלא על הרוב וגוזמא בעלמא".

ניתן לומר כי גם בדברי ר' שמעון ("לא היה ולא עתיד להיות") יש הפרזה מסוימת. קשה לקבל את קביעתו לגבי העבר שכן "לא מצינו אינה ראייה", וקביעתו לגבי העתיד תמוהה פי כמה וכמה. אלא שר' שמעון, כר' עקיבא, ראה בדין זה מסר אמוני יותר מאשר הנחיה חוקתית - "דרוש וקבל שכר". לכן, כר' עקיבא, הרשה לעצמו לקבוע נחרצות את שקבע, אף אם בדבריו יש משום גוזמא בעלמא.

לעומתו ר' יונתן²², כרשב"ג, ראה חשיבות גדולה יותר להשלכה המעשית ולקול שיצא מביצוע גזר הדין. בית הדין אליבא דר' יונתן, כאמור לעיל, נועד להוציא לפועל את הצדק האלוהי. גם לשיטת רשב"ג לבית הדין תפקיד מעשי דומה.

רשב"ג בחר להביע את מורת רוחו מדעת ר' עקיבא בהצהרה קיצונית - "אף הן מרבין שופכי דמים בישראל". זאת במקום להביע דיעה חולקת וקונקרטית יותר. לכן, כרשב"ג, הרשה לעצמו ר' יונתן להצהיר "אני ראיתיו וישבתי על קברו" במקום להביע במתינות דיעה מנוגדת.

ר' שמעון ור' עקיבא מהעבר האחד, ורשב"ג ור' יונתן מן העבר השני.

דרוש וקבל שכר

עתה גם ברור מה פירוש "דרוש וקבל שכר". יש צורך לדרוש בדבר גם כדי להפך בזכותו של הנידון (כאמור - אליבא דשיטה זו יש צורך "לדאוג", ע"י למדנות פלפולית, לכך שכן סורר ומורה ישאר בגדר "לא עתיד להיות") אך בעיקר כדי לינוק ממנו את המסרים החינוכיים שבהם הוא רווי.

השכר הוא שכר סגולי של לימוד תורה, אך גם שכר חינוכי. הרב קוק קובע²³:

וכאשר אין לנו בדור הזה ולא בכמה דורות שלפנינו, ע"פ עדות ר' עקיבא, מי שיודע להוכיח, על כן נפל פותא בבירא וכל הלכות הנוטות לרוגז ושנאת-אחים נעשות הן כפרשת בן סורר ומורה, עיר הנידחת ובית המנוגע, למ"ד לא היו ולא עתידים להיות ונכתבו משום דרוש וקבל שכר. והשכר של הדרישה גדול הוא מאד, כי הוא המלח המעמיד צביון הטוב ע"י תגבורת הרע בכל ענפיו, וכיון שהוא עשה באורח לימודי את פעולתו איננו מניח בפועל לרשע משחית באמת להשתרש כלל ועיקר.

אותו ר' עקיבא דידן נוקט בגישה סלחנית גם בענין מצוות התוכחה, ומלמדנו כי מעשים מסוימים אין הכרח לעשותם בפועל תמיד. לעתים יעבור מאליו המסר שהם צופנים בחובם. העיסוק בדיני בן סורר ומורה, עיר הנידחת או בית המנוגע יעורר בלב הלומדים

22. ניתן לטעון כי גם ר' יונתן דיבר בלשון מטאפורית בלבד. הדבר אמנם דחוק, אך הסיכוי כי בן סורר ומורה העונה על כל גדר ההלכה אכן היה או עתיד להיות קלוש באותה מידה.

23. אגרות ראי"ה אג' רס"ו.

סלידה ורתיעה מאנשים ותופעות אלו. בכך תושג מטרת כתיבתם גם ללא שיופיעו במציאות לעולם.

חששם של ר' יונתן, רשב"ג וסיעתם היה שמא במקרה כזה לא ייראו הבריות מהעונש, יזלזלו במצוות הללו ויבואו חלילה לידי עבירה.

מאותה סיבה לא גלשה המחלוקת אל ענין בית המנוגע - החשש מפני בנים סוררים או ערים נידחות פוטנציאליות ודאי אינו שייך שם, שכן אין אפשרות להפוך בית טהור למנוגע, ואין חשש שמא מישהו יעשה זאת רק כיון שאינו ירא מהעונש.

אורח ההלכה

הרמב"ם נאמן לשיטתו ופוסק כדרך השווה והממוצעת. וכך הוא כותב²⁴:

צריכין בית דין להתיישב בדיני נפשות ולא יאיצו, וכל בית דין שהרגו **נפש בשבע**

שנים הרי אלו חבלנין. ואף על פי כן אם אירע להם להרוג בכל יום ויום הורגין.

כאמור לעיל, "הרגו נפש בשבע שנים" מייצג, כנראה, את הממוצע שבין שתי השיטות. בין "צריכים בית דין להתיישב בדיני נפשות" לבין "אם אירע להם להרוג בכל יום ויום הורגין"; בין "לא נהרג אדם מעולם" לבין "אף אלו מרבין שופכי דמים בישראל"; בין "לא היה ולא עתיד להיות" לבין "אני ראיתיו וישבתי על קברו".